

Степан Пономарьов: бібліограф, книгознавець, дослідник, новатор

Наталія Стронська,
аспірантка кафедри
книгознавства
і бібліотекознавства
КНУКіМ

Досліджується бібліографічна спадщина одного з фундаторів національної бібліографії Степана Пономарьова, аналізується внесок дослідника в її становлення та розвиток.

Ключові слова: бібліографія, книгознавство, бібліографічні праці, творча спадщина.

У колі імен українських бібліографів другої половини XIX — початку XX ст. чільне місце займає постать Степана Івановича Пономарьова (1828—1913), фахівця від Бога, невтомного трудівника на книгознавчій ниві. Ця людина, життя і творчість якої на сьогодні ще недостатньо вивчені, взяла для себе як життєве кредо слова: "Я книгу паче хліба і солі приємлю" (їх навела київська газета "Киевлянин" (1902, № 274) у публікації з нагоди 50-річної діяльності бібліографа).

Так склалось, що науковий доробок при житті С. Пономарьова не отримав належної оцінки, а був відомий лише вузькому колу науковців, яких із бібліографом поєднувала спільна праця чи особиста дружба. Визнання прийшло до Степана Івановича після смерті, коли його творчу спадщину почали досліджувати В. Різниченко [1] та племінник вченого Л. Радченко [2]. Чимало цікавих фактів про життя та діяльність С. Пономарьова знаходимо у збірнику "Письма И. С. Аксакова... к библиографу С. И. Пономареву" [3], у публікаціях окремих сучасних дослідників [4]. Нині ім'я С. Пономарьова відоме здебільшого лише фахівцям. Воно згадується в "Історії української бібліографії. Дожовтневий період" Ігоря Корнейчика [5], у книзі Нінель Королевич "Українські бібліографи XX століття" [6]. Статті про науковця, бібліографа, книгознавця вміщено в "Енциклопедії українознавства" [7], "Українській Радянській Енциклопедії" [8], енциклопедичному словнику "Книговедение" [9].

Проте детальної характеристики бібліографічної спадщини вченого вітчизняне книгознавство та бібліографознавство не має. Саме цим і викликана *актуальність* пропонованої публікації, *мета* якої — проаналізувати творчий і науковий доробок книгознавця-новатора, його внесок у розвиток національної бібліографії, що дасть змогу доповнити її сторінки, збагатити методологію цієї науки.

Степан Іванович Пономарьов був людиною виняткової пам'яті, надзвичайної працездатності, зосередженості та пунктуальності у своїх дослідженнях. Уродженець Конотопа, він багато років провів як в Україні, так і в Москві та Санкт-Петербурзі на різних посадах, а на 85 році життя помер у рідному місті.

Коло наукових інтересів вченого було надзвичайно широким. Про це свідчить його бібліографічна спадщина і, насамперед, "Хронологический список сочинений, изданий и переводов С. И. Пономарева, составленный им самим", уміщений незадовго до його смерті у збірнику Відділення

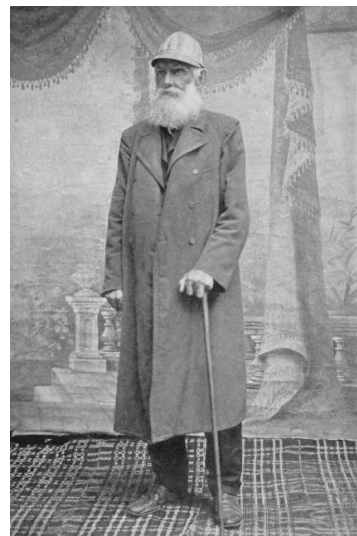
російської мови та словесності імператорської Академії наук за 1913 р. Список нараховує десятки бібліографічних праць, присвячених різним темам, галузям знань та персоналіям. Значення творчого доробку вченого тим важливіше, що створювався він у період, коли Україна була колонією Російської імперії, коли національна мова, література і культура пригнічувалися царизмом, про що можуть свідчити хоча б сумнозвісні Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876). Це був час, коли рідна мова частіше звучала на побутовому рівні, а українське друковане слово з'являлось за межами підросійської України (у Санкт-Петербурзі, Женеві, Львові, що входив до тогочасної Австро-Угорської імперії). Проте прогресивні діячі і України, і Росії (письменники, літературознавці, журналісти, видавці, бібліографи) підносили на щит культуру, мову слов'янських народів і, передусім, цінності українського народу, хай і мовою неукраїнською (згадаймо гоголівське: про Україну російською мовою на весь світ). У таких умовах зароджувалася і формувалася бібліографічна спадщина Степана Івановича Пономарьова.

Ще навчаючись у місцевій церковно-приходській школі, він полюбив книгу, яка стала вірним супутником усього його життя. Після школи майбутній бібліограф навчався в Конотопському повітовому училищі, а пізніше — в Київському університеті Св. Володимира.

По закінченню університету майбутній дослідник їде до столиці з проханням узяти його хоча б сторожем у публічної бібліотеки, так хотілося йому бути якомога ближче до цілющого джерела знань — книги.

Перша наукова робота С. Пономарьова (а він ще був і поетом) — кандидатська дисертація "Исследование о русской журналистике" (532 сторінки), яка в Київському університеті Св. Володимира була визнана відмінною, містила ґрунтовну бібліографічну основу, що є свідченням енциклопедичності та компетентності книгознавця.

Характеризуючи бібліографічні роботи Степана Івановича Пономарьова (уперше і серйозно він почав захоплюватися бібліографією в 60-х рр. XIX ст.), можна з певністю говорити, що деякі теми він досліджував першим. Для прикладу наведемо релігійну тематику. До нього ніхто з українських чи російських бібліографів не звертався до бібліографічного релігієзнавства, а С. Пономарьов у 1861 р. підготував працю бібліографічного змісту "Разбор сочинения преосвященного Филарета Черниговского "Обзор русской духовной литературы". Це дослідження викликало захоплення у співробітників Другого відділення російської мови і словесності російської Академії наук. Це була, по суті, велика рецензія бібліографа (майже 60 сторінок без додатків) на роботу Чернігівського архієпископа Філарета. Роздуми Степана Івановича: "Бібліограф повинен більше всього дбати про те, щоб у вищій мірі бути точним, щоб не ввести читача в оману. В бібліографії точність — перше достоїнство", — якими він поділився у своїй публікації, що була оприлюднена в "Духовном вестнике" [10], стали основою його подальшої наукової творчості.

З нагоди 100-річчя від дня народження та 30-річчя від дня смерті Київського митрополита, вченого-релігієзнавця Євгенія Болховітінова (1767—1837) С. Пономарьов 1867 р. на сторінках "Трудов Киевской Духовной Академии" публікує велику роботу бібліографічного характеру "Материалы для биографии митрополита Евгения" [7]. Після висвітлення основних віх життєвого та творчого шляху одного з видатних церковних діячів першої половини XIX ст. бібліограф подає хронологічний список його творів з 1788 по 1847 рр.

Перу С. Пономарьова належать й інші праці, присвячені церковним діячам, проте вершиною його бібліографічного релігієзнавства стала робота "Иерусалим и Палестина в русской литературе, науке, живописи и переводах: материалы для библиографии" [11], що була результатом поїздки бібліографа в 1872 р. по святих місцях. Вихід означеної роботи, яка заслуговує на окреме дослідження, викликав жвавий інтерес громадськості, передусім, духовенства та працівників народної освіти.

Аналізуючи праці С. Пономарьова релігієзнавчого характеру, які відзначаються високою бібліографічною культурою, приходимо до розуміння того, що вони не втратили своєї актуальності й сьогодні, і можуть бути цінними довідковими посібниками для викладачів та студентів у сучасних духовних та світських навчальних закладах України, адже містять величезну кількість бібліографічних посилань та статистичних даних.

Як справжній бібліограф-ерудит, який мав енциклопедичну пам'ять, добрі знання і щире бажання працювати для людей, змінивши звичайні людські віхи життя на книгу, Степан Іванович прислужився і на ниві міжнародних бібліографічних зв'язків, передусім, українсько-російських.

Важливе місце в його творчій спадщині займають праці, присвячені бібліографуванню життєвого та творчого шляху відомих українських і російських діячів науки, літератури, освіти та культури, що підтверджує вже згаданий "Хронологический список сочинений, изданий и переводов С. И. Пономарева, составленный им самим".

Вчений, який більшу частину свого творчого життя провів в Україні, добре відчував корені рідної землі, виростав і спілкувався в оточенні її кращих представників. Один з них — відомий вчений-природознавець, ректор Київського університету Св. Володимира М. Максимович. Зміст першої з багаточисленних публікацій про Михайла Олександровича "Біографічний та історико-літературний нарис" свідчить про те, що бібліографічна спадщина вченого подана тут вперше і досить повно. І після смерті М. Максимовича науковець неодноразово звертався до бібліографування його життєвого та творчого шляху, використовуючи різноманітні видання, передусім, київську періодику.

Серед імен відомих вітчизняних діячів науки і, зокрема, журналістики С. Пономарьов бачив шевченкознавця, редактора "Киевской старины" Ф. Лебединцева. Біографія і творча діяльність цього науковця розкриті вперше і найповніше. Не міг не помітити вчений і свого славетного земляка, історика та бібліографа О. Лазаревського. Бібліографічна стаття, опублікована в річницю його смерті — свідчення поваги до особи вченого. Такою ж повнотою позначене листування С. Пономарьова з письменником і відомим вченим М. Костомаровим, де чимало бібліографічних джерел про творчу спадщину історика. Не поступається в значимості і бібліографічна замітка про українського лексикографа та етнографа М. Левченка.

Особливою шаною та повагою позначена бібліографічна діяльність С. Пономарьова щодо представників іншої національності — російської. Вчений, проживаючи та працюючи в Україні, цікавився важливими подіями в Москві та

Санкт-Петербурзі і намагався якимось бути до них причетним. Багато робіт бібліограф присвятив знаменним датам, ювілеям відомих людей, зокрема він першим відгукнувся на сторіччя від дня народження одного з фундаторів світової науки М. Ломоносова, випередивши російського бібліографа В. Межова та інших його колег.

Автором першої бібліографічної розвідки про відомого байкаря І. Крилова був також С. Пономарьов. Це данина пам'яті творчому шляху російського письменника, реалістичні традиції якого творчо розвинув український байкар Л. Глібов. Однією з перших бібліографічних робіт подвижника книги є огляд літератури про творчу діяльність відомого російського поета М. Некрасова. Ця праця, до речі, є повнішою та докладнішою за прижиттєві та післяжиттєві публікації бібліографів-некрасовознавців. Варто зазначити, що С. Пономарьов — редактор першого повного видання творів М. Некрасова.

Улюбленим письменником для С. Пономарьова був М. Гоголь, творча спадщина ушлякненого земляка займала чільне місце в особистій бібліотеці бібліографа. З нагоди 30-річчя від дня смерті письменника С. Пономарьов підготував ґрунтовний огляд творчості автора "Мертвих душ" та інших його відомих робіт.

Публікації про О. Грибоєдова, О. Дружиніна, П. В'яземського, М. Гнедича, М. Карамзіна та багатьох інших російських письменників, поетів, перекладачів — то не лише вчасне реагування С. Пономарьова на річницю від дня народження чи смерті діячів науки та культури, а й вклад українського бібліографа в російську літературознавчу бібліографію.

Значним був внесок С. Пономарьова й у розвиток краєзнавчої бібліографії. Так, він автор біобібліографічного покажчика "Земляки. Достопамятные уроженцы земли Черниговской" (1898). Це перша стаття із незакінченого ним бібліографічного словника українських письменників, які народилися на Чернігівщині, Полтавщині, Київщині, Волині та Поділлі. До його підготовки автор приступив у 50—60-ті рр. позаминулого століття, коли, як зазначає бібліографознавець І. Корнейчик, "...краєзнавча бібліографія поступово охоплює все більшу кількість районів України" [5].

Спільно з М. Закревським та І. Павловським С. Пономарьов був біля джерел народження національної краєзнавчої бібліографії. Крім уже названої праці, його внеском у її становлення і подальший розвиток стали ряд бібліографічних покажчиків, у тому числі й про Дніпро та Київ (збірник "Киев в русской поэзии". — К., 1898) [8].

Список праць книгознавця можна продовжити: "Материалы для словаря псевдонимов" (1881), "Наши писательницы" (1891), які були надруковані під псевдонімом С. Железняк [7]. Варто зазначити, що дослідницька робота Степана Івановича не вичерпувалась бібліографічною сферою. Він співпрацював із газетою "Киевлянин", журналами "Отечественные записки", "Киевская старина". Саме в останньому й надрукував "Вісім листів Шевченка до різних осіб" (1888). Новаторською справою С. Пономарьова стало започаткування літературних календарів у виданнях О. Суворіна [8].

Підбиваючи підсумки проведеного нами дослідження, можемо стверджувати, що бібліограф і книгознавець С. Пономарьов залишив нам багату спадщину. Звичайно, роботи, які були створені відомим бібліографом і книгознавцем, пізніше багато разів переглядалися, рецензувалися, навіть критикувалися, проте багато праць вченого стали першоджерелами для майбутніх нових досконалих робіт вітчизняних вчених про ту чи іншу цікаву постать. І не даремно сьогодні в одному ряду з фундаторами вітчизняної бібліографії ми бачимо й ім'я С. Пономарьова. І насамкінець зазначимо, що свою велику й цінну бібліотеку Степан Іванович передав Коногоському земству [7].

Список використаної літератури

1. *Різниченко В.* Земляки. Достопам'ятні уродженці землі Конопської : (спроба критико-біогр. словаря письменників, учених, громадських діячів і наших достопам'ятних уродженців Конопського повіту Чернігівської губернії) / В. Різниченко. — К. : [б. в.], 1916. — 16 с.
2. *Радченко Л.* Подвижник книги, 1828—1928 / Л. Радченко. — К. : [б. и.], 1929. — 20 с.
3. *Письма И. С. Аксакова...* к библиографу С. И. Пономареву. — М. : [б. и.], 1915. — LXXV с.
4. *Геращенко М.* Книгознавець і бібліограф С. І. Пономарьов / Михайло Геращенко // Книжник. — 1990. — № 3. — С. 20—25.
5. *Корнейчик І. І.* Історія української бібліографії. Дожовтневий період / І. І. Корнейчик. — Х. : Ред.-вид. від. Книжкової палати УРСР, 1971. — С. 141.
6. *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ століття / Н. Ф. Королевич. — К. : Кн. палата України, 1998. — 328 с.
7. *Пономарів (Пономарьов) Степан* // Енциклопедія Українознавства : словник. частина : в 11 т. — Перевид. в Україні. — Львів, 1996. — Т. 6. — С. 2262.
8. *Довгопола О. П.* Пономарьов Степан Іванович // Українська Радянська Енциклопедія : у 12 т. / редкол.: Бажан М. П. (голов. ред., голова редкол.) [та ін.]. — Вид. 2. — К., 1982. — Т. 8. — 522 с.
9. *Книговедение* : энцикл. слов. / редкол.: Н. М. Сикорский (гл. ред.) [и др.]. — М. : Совет. энцикл., 1982. — 664 с.
10. *Пономарев С. И.* Разбор сочинения преосвященного Филарета Черниговского "Обзор русской духовной литературы" / С. И. Пономарев // Духовный вестник. — 1862. — № 10. — С. 300.
11. *Пономарев С. И.* Иерусалим и Палестина в русской литературе, науке, живописи и переводах : материалы для библиогр. / С. И. Пономарев // Труды Киевской духовной академии. — 1867. — № 8. — С. 298—299.